

Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca
Facultatea de Istorie și Filosofie
Școala Doctorală „Istorie. Civilizație. Cultură”

***Aliați și dușmani în percepția combatanților
români în cel de-Al Doilea Război Mondial***

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. Doru RADOSAV

Doctorand:

Adrian Gheorghe BODA

Cluj-Napoca

2016

Cuprins

I. Introducere.....	p.1
I.1. Motivație.....	p.1
I.2. Surse și metodologie.....	p.4
I.3. Istoriografie.....	p.21
I.4. Istoria orală și conflictele militare.....	p.41
II. Aliatul german.....	p.53
II.1. Armata germană de la sfârșitul Primului Război Mondial și până în preajma operațiunii „Barbarossa”.....	p.70
II.2. Sosirea Misiunii Militare Germane în România – primele impresii despre Wehrmacht.....	p.99
II.3. „Cot la cot lângă cea mai puternică și glorioasă armată a lumii” – camaradul german.....	p.121
II.3.a. Portretul fizic.....	p.136
II.3.b. Comportamentul soldatului german între mit și realitate.....	p.142
II.3.c. Dotarea armatei germane între legendă și adevăr.....	p.167
II.3.d. Strategii și tactici de luptă în Est.....	p.187
II.3.e. Colaborarea și camaraderia româno-germană pe Frontul de Est.....	p.199
II.3.f. Bătălia de la Stalingrad și primele fisuri.....	p.237
II.3.g. Imaginea celorlalți aliați - maghiarii, italienii.....	p.270
III. Dușmanul sovietic.....	p.298

III.1. Armata Roșie de la sfârșitul Primului Război Mondial și până în preajma declanșării operațiunii „Barbarossa”.....	p.305
III.2. Ultimatumurile sovietice și primele percepții despre Armata Roșie.....	p.328
III.3. „Sdrobiți vrăjmașul din Răsărit și Miazănoapte” - inamicul sovietic.....	p.351
III.3.a. Portretul fizic.....	p.361
III.3.b. Comportamentul ostașului sovietic între mit și adevăr.....	p.376
III.3.c. Tactici și strategii de luptă în „Marele Război pentru Apărarea Patriei”.....	p.398
III.3.d. Dotarea Armatei Roșii între evaluări și realitate.....	p.437
III.3.e. Percepția spațiului inamic și relațiile cu civilii.....	p.462
III.3.f. Imaginea celorlalți inamici – aviatorii anglo-americi.....	p.496
IV. Concluzii.....	p.519
Bibliografie.....	p.527
Anexe.....	p.550

Cuvinte cheie: război, aliat, dușman, percepție, Frontul de Est, Wehrmacht, Armata Roșie

Rezumat

Cercetarea noastră, finalizată prin teza de doctorat *Aliați și dușmani în percepția combatanților români în cel de-Al Doilea Război Mondial* propune o analiză a principalelor clișee atribuite de combatanții români aliaților și dușmanilor din timpul ultimei conflagrații mondiale. Prin utilizarea mărturiilor orale și a documentelor de epocă, demersul nostru vizează juxtapunerea percepțiilor culese la o distanță de șapte decenii de la momentul în care acestea au fost construite, cu imaginea surprinsă în documentele întocmite câtă vreme impresiile erau încă proaspete în memoria martorilor oculari. Prin utilizarea celor două surse primare, am încercat să conturăm o imagine cât mai obiectivă a celor două ipostaze (aliat/dușman), rezultatul fiind un construct bazat pe suprapunerea a două planuri temporale – „atunci” și „acum” - care prin alăturarea percepțiilor pendente a oferit o imagine complexă a celuilalt.

Pe de altă parte, cercetarea noastră a însemnat, pentru ultimii combatanți rămași în viață, șansa de a depune mărturie despre ceea ce a însemnat „a lupta cu arma în mână” pe fronturile celui mai sângeros conflict din istoria umanității. Sursele inedite utilizate au oferit cercetării noastre un caracter inovativ, reflectat în maniera în care subiectul a fost tratat: în primul rând, recuperarea „memoriei de jos” a războiului, prin intermediul anchetei orale, a fost puțin întrebuințată de istoricii români în reconstituirea participării armatei române la cel de-Al Doilea Război Mondial; în al doilea rând, tema în sine propune o abordare atipică, urmărind felul în care armata română, reprezentată prin eșantionul de martori, a perceput aliatul/dușmanul și cum s-a raportat la acesta în diversele situații de pe front; în al treilea rând, deși accentul este pus pe mărturia orală, cercetarea nu a exclus celelalte surse istorice, documentele de arhivă și memorialistica fiind folosite pentru confirmarea sau infirmarea ipotezelor rezultate din interpretarea mărturiilor.

Perspectiva comparată enunțată încă din titlul cercetării s-a regăsit în organizarea pe cele două paliere distincte, aliat și dușman, al căror conținut a fost structurat într-o manieră similară, pornindu-se de la primele impresii și continuând cu inventarierea unor repere importante în constructul imaginii aliatului/dușmanului: portret fizic, comportament, dotarea cu tehnică

militară, tactici și strategii utilizate în luptă. Un aspect inedit în cadrul cercetării istorice consacrate participării armatei române în cel de-Al Doilea Război Mondial l-a constituit conturarea imaginii celorlalți aliați/dușmani cu care ostașul român a interacționat pe front: armata maghiară, italiană și contingentele spaniole, croate, respectiv inamicul anglo-american, teme tratate în subcapitole distincte.

În același timp, cercetarea noastră propune și o discuție despre imaginea aliatului/dușmanului care depășește construcția imaginii clasice, sursele întrebuințate făcând posibilă o analiză a acestora pe două paliere: pe de o parte, discursul oficial, ce folosește mijloacele propagandistice în creionarea unor trăsături adecvate posturii în care se regăsește grupul vizat, pe de altă parte, discursul personal, individual, subiectiv, reprezentat de imaginea ce se desprinde din interacțiunea directă, interumană, dintre martori și cele două grupuri distincte. Procesul de reconstrucție a imaginii alterității vizate a fost unul amplu, comparabil cu un puzzle, piesele fiind reprezentate, în acest caz, de clișeele disparate ce se desprind din conținutul mărturiilor orale sau ale memorialisticii, pasajele din documentele de epocă adăugând un plus de complexitate efortului de potrivire a părților. Reflectând opțiunea personală asumată de la bun început, mărturia orală a fost cea mai importantă și cea mai consistentă sursă istorică pe baza căreia am încercat să articulăm constructul imagologic.

Din punct de vedere al organizării, cercetarea noastră poate fi împărțită în două secțiuni simetrice, care corespund celor două alterități. În plus, ea conține și un capitol introductiv consistent, menit să ofere o perspectivă asupra motivației alegerii temei, metodologiei specifice istoriei orale, utilizată pe parcursul cercetării, și prezentării istoriografiei subiectului. Ultimul subcapitol al părții introductive dezbate legătura dintre război și consemnarea experienței belice de-a lungul istoriei și cu precădere în ultimele decenii ale secolului al XX-lea, profund marcat de acest flagel. Fiecare dintre cele două capitole dedicate imaginii aliatului, respectiv dușmanului, a fost divizat în mai multe subcapitole, care corespund fiecărui element considerat relevant pentru percepția celuilalt.

În cazul ambelor ipostaze analizate, punctul de plecare a fost reprezentat de sondarea stereotipurilor latente în mentalul colectiv al societății românești de la începutul secolului trecut. Rolul acestor subcapitole „introductive” a fost de a oferi o explicație pentru maniera în care clișeele perpetuate în timp au putut influența percepția aliatului/inamicului cu prilejul primelor contacte și apoi în timpul confruntării de pe Frontul de Est. Astfel, în cazul Wehrmacht-ului,

originea primelor clișee descriptive a putut fi depistată încă din perioada medievală, când românii au intrat în contact cu grupurile de sași colonizate pe teritoriul Principatului. Analiza a fost adâncită în cea de-a doua parte a secolului XIX și prima decadă a secolului XX, când o parte a elitei din țara noastră avut ocazia să călătorească și să studieze la universități prestigioase din Germania, cu acest prilej cunoscând realitățile spațiului german și descriind tiparul comportamental al neamțului. Toate aceste impresii au fost abordate pe larg în cadrul părții de debut a capitolului II - aliatul german.

Evoluția forțelor militare germane în perioada interbelică a fost tratată în cadrul subcapitolului II.1, aici fiind abordate câteva dintre aspectele definitorii pentru stilul de luptă atribuit Wehrmacht-ului în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial. Printre acestea, amintim principiile „tacticii pe bază de misiune”- sau Auftragstaktik - ce au caracterizat modul de operare al trupelor germane pe câmpul de luptă, doctrina „Blitzkrieg” - care a marcat un punct de cotitură în evoluția tacticilor militare. Tot în cadrul acestui subcapitol au fost dezbătute și aspecte legate de evoluția organizatorică a formațiunilor de luptă germane, dezvoltarea tehnicii militare moderne (tancuri, aviație), dar și apariția și propagarea mitului „invincibilității” Wehrmacht-ului, în urma victoriilor răsunătoare din primii doi ani ai războiului.

Primele impresii rezultate în urma contactului direct cu soldații germani au fost analizate în cuprinsul subcapitolului II.2. Sosirea Misiunii Militare Germane în România a constituit un eveniment important în interacțiunea cu soldații germani, legătura dintre soldații celor două armate în perioada cuprinsă între octombrie 1940 și iunie 1941 conducând la o metamorfoză a germanului din posibil inamic în garant al teritoriului național și aliat în cadrul războiului împotriva U.R.S.S.

Analiza aliatului german se adâncește în cadrul subcapitolului II.3, cele 7 părți distincte ale acestuia, numerotate de la a la g, problematizând principalele elemente care au influențat percepția soldatului german și relația dintre cele două armate. Prima componentă avută în vedere a fost reprezentată de portretul fizic, trăsăturile fizice constituind un punct de referință în cazul reprezentărilor imagologice. Pe parcursul acestui subcapitol, ne-am axat pe obținerea informațiilor cu privire la înfățișarea aliatului german și a atenției acordată de acesta aspectului fizic. Prin intermediul întrebărilor adresate în acest sens am vizat și lămurirea unui mit vehiculat de propaganda celui de-al Treilea Reich: similitudinile dintre înfățișarea soldaților germani și trăsăturile atribuite tiparului arianului.

Comportamentul militarilor germani a fost analizat în subcapitolul 2.3.b, investigația fiind concentrată pe descrierea atitudinii manifestate de aceștia față de aliatul român în timpul confruntării militare de pe Frontul de Est. Rememorările participanților direcți la evenimente și documentele de arhivă ilustrează un comportament corect, camaraderesc, umbrit pe alocuri de atitudinea arogantă a ofițerilor germani față de omologii lor români. Evaluarea comportamentului germanilor a fost realizată ținându-se cont de cel puțin două aspecte asociate în mod tradițional armatei germane: nivelul de instruire superior și disciplina. Un alt subiect abordat în cadrul acestui subcapitol a fost atitudinea membrilor Wehrmacht-ului față de soldații și civilii adverși, prin aceasta încercând să nuanțăm mistificările legate, pe de o parte, de implicarea armatei germane în genocid și crime de război pe Frontul de Est, în vreme ce, pe de altă parte, se încearcă o disculpare a sa prin mitul „mâinilor curate ale Wehrmacht-ului”.

O altă temă ce a suscitât dezbateri în perioada postbelică a fost reprezentată de nivelul de dotare atribuit forțelor militare germane. Așa cum reiese din cuprinsul subcapitolului II.3.c., datorită succeselor repurtate în etapele de debut ale celui de-al Doilea Război Mondial, Wehrmacht-ul s-a bucurat de o falsă imagine de invincibilitate. La originea acestei mistificări s-a aflat aplicarea tacticii specifice războiului de mișcare (Blitzkrieg) și exagerarea procentului de trupe blindate și motorizate pe care le-ar fi utilizat armata germană în campaniile din anii 1939-1941.

Un subcapitol extrem de interesant în evaluarea eficienței forțelor militare germane pe Frontul de Est a fost cel dedicat strategiilor și tacticilor de luptă utilizate de Wehrmacht. În general, istoriografia consacrată subiectului s-a axat pe studiul operațiunilor ofensive, specifice strategiei „războiului-fulger” ignorând principiile defensivei elastice implementate cu succes de Wehrmacht și care reprezintă, pe de o parte, un procent mai mare în ansamblul operațiunilor desfășurate pe Frontul de Est, iar pe de altă parte sursa unor inovații tactice comparabile cu Blitzkrieg-ul. Operațiunile militare desfășurate de Wehrmacht îndeosebi după vara anului 1943 au scos în evidență, în egală măsură, eficiența armatei germane și în cadrul luptelor defensive. De altfel, operațiuni precum evacuarea Caucazului și a peninsulei Crimeea au ilustrat capacitatea de adaptare a mașinii de război germane la tacticile defensive.

Subcapitolele 2.3.e și 2.3.f. urmăresc evoluția relațiilor dintre cele două armate aliate pe parcursul campaniei din Est. În vreme ce primul analizează relațiile dintre cei doi actori în etapa ofensivă a ostilităților, marcată de succese care au consolidat cooperarea militară, cel de-al doilea

are ca punct central evenimentul ce a dus la primele fisuri în colaborarea militară dintre cele două state și forțele lor armate, bătălia de la Stalingrad. Imaginea care se degajă din paginile celor două subcapitole este reprezentativă politicii adoptate de partenerul-lider al coaliției, Germania, față de sateliții săi în războiul din Est. Câtă vreme ostilitățile au decurs în favoarea forțelor Axei, colaborarea a decurs foarte bine, fapt ilustrat prin relațiile cordiale dintre eșaloanele superioare ale celor două armate, dar și prin colaborarea sinceră dintre ostașii lor. Bătălia de la Stalingrad a marcat punctul de turnură în cazul relațiilor din interiorul Axei, germanii învinovățindu-i pe aliații lor italieni, români și maghiari pentru înfrângerea majoră înregistrată pe malurile Volgăi. Din relatările martorilor oculari, precum și din informațiile oferite de către documentele de arhivă și memorialistica de război, a reieșit faptul că responsabilitatea pentru înfrângerea suferită a aparținut în primul rând conducerii militare germane, care a ignorat cu bună-știință și în mod repetat avertismentele recepționate cu privire la posibilitatea declanșării unei ofensive sovietice de amploare în acest sector al Frontului de Est. Mai mult, mărturiile și documentele cercetate au reliefat, totodată, comportamentul abuziv adoptat de germani față de aliații plasați în poziții expuse, fără a beneficia de rezerve operative și mijloacele de luptă necesare pentru a putea face față unei ofensive sovietice desfășurată cu mari unități blindate.

Ultimul subcapitol al părții dedicate aliaților de pe Frontul de Est trece în revistă imaginea celorlalte contingente militare din tabăra Axei: maghiarii, italienii, croații, slovacii, spaniolii. Analiza noastră s-a concentrat asupra imaginii maghiarilor și a italienilor, reprezentativi pentru clișeele de „aliat constrâns,” respectiv „aliat conjunctural,” dacă luăm în considerare afinitățile și relațiile cu aceste popoare anterior implicării comune în războiul germano-sovietic. Concluzia ce se conturează în urma evaluării caracterului de „cruciadă împotriva bolșevismului” atribuit de conducerea militară germană războiului comun dus împotriva U.R.S.S., este că alianța militară a fost mai degrabă una conjuncturală și, astfel, disfuncțională, efectivele implicate fiind afectate de o serie de tensiuni. Starea de tensiune nu a afectat serios relațiile de cooperare atât timp cât operațiunile militare de pe frontul antisovietic au decurs favorabil, însă odată cu deteriorarea situației și conștientizarea pierderii inevitabile a războiului, ea a ieșit la suprafață și a fost amplificată de crizele care au punctat desfășurarea ostilităților. Dintre acestea, bătălia de la Stalingrad a reprezentat punctul maxim de tensiune

înregistrat între armatele Axei, deznodământul bătăliei afectând pe termen lung colaborarea ce se dovedea din ce în ce mai dificilă.

Profilarea imaginii inamicului a urmat același tipar ca și în cazul aliatului german, analiza pornind dinspre clișeele prezente în mentalul colectiv cu privire cu „marele vecin din Răsărit”. Situația Armatei Roșii în perioada premergătoare izbucnirii războiului germano-sovietic face obiectul unei succinte prezentări în cadrul subcapitolului III.1, care tratează evoluția, dotarea, specificul doctrinei și a pregătirii forțelor militare sovietice în perioada interbelică. Ca și în cazul armatei germane, sunt dezbătute tacticile specifice adoptate de conducerea militară sovietică, precum operațiunile de adâncime, dar și dezvoltarea calitativă și mai ales cantitativă a arsenalului de luptă, fapt ce a plasat armata sovietică pe primul loc în lume din punctul de vedere al cantității de armament deținut la debutul celei de-a doua conflagrații mondiale. Tot aici sunt dezbătuți și factorii care au contribuit la eșecurile înregistrate de forțele militare sovietice în primii doi ani de război: epurările din cadrul armatei și lipsa de experiență a ofițerilor, dublată de autoritatea comisarilor politici, dar și carențele de pregătire înregistrate la nivelul trupei.

Tematica celui de-al doilea subcapitol referitor la imaginea inamicului ne plasează în sfera percepțiilor directe despre armata sovietică, analiza fructificând impresiile rezultate în urma primelor contacte produse în timpul retragerii armatei române din teritoriile cedate în urma ultimatumurilor sovietice din iunie 1940. Ostilitatea față de temutul vecin de la Răsărit a fost alimentată de tensiunea survenită în urma rapturilor teritoriale din vara anului 1940, ele prefigurând confruntarea declanșată un an mai târziu. Clișeele conturate în urma tatonărilor dintre soldații români și trupele sovietice trimise în vederea ocupării teritoriilor cedate s-au aflat la originea impresiilor negative ce aveau să caracterizeze raportarea soldatului român la adversar.

Analiza se adâncește și se nuanțează începând cu subcapitolul III.3, segmentat în șase părți distincte, de la a la f, fiecare abordând elemente ale imaginii inamicului sovietic: înfățișare, comportament, tactici și strategii de luptă, situația reală a Armatei Roșii și miturile despre inferioritatea/superioritatea sa, spațiul și atitudinea față de civilul sovietic și imaginea altor inamici. După 22 iunie 1941, ipostaza de combatant inamic a determinat accentuarea trăsăturilor negative atribuite deja acestuia pe fondul realităților cotidiene întâlnite în U.R.S.S., dar mai ales în urma escaladării confruntării dintre cele două tabere. Astfel, imaginea inamicului a fost supusă

unor distorsionări ce au avut ca scop scoaterea în evidență a trăsăturilor negative și plasarea celuilalt într-un registru antitetice față de ceea ce reprezenta normalul în viziunea soldaților Axei. În cadrul acestui proces, influențarea percepției aspectului soldatului inamic a fost o componentă cheie a procesului de demonizare, fiind realizată prin intermediul unor asocieri între înfățișare și specificul comportamental diferit al inamicului, ambele puse pe seama influenței nefaste a regimului comunist și a geografiei Rusiei asupra locuitorilor.

Descrierea comportamentului soldatului sovietic în luptă a constituit tema subcapitolului III.3.b. În ceea ce privește comportamentul inamicului pe câmpul de luptă, descrierile realizate de combatanții români nu au prezentat influențe notabile dinspre propaganda oficială, cum s-a putut constata în cazul germanilor, ele ilustrând inamicul într-o manieră obiectivă: neîngrijit, nedisciplinat, uneori neinstruit, însă dispus inclusiv la sacrificiul suprem pentru a opri înaintarea germanilor și a aliaților lor. În schimb, un impact deosebit de puternic asupra combatanților români l-au avut mutilările fizice la care au fost supuși camarazii lor, procedeul barbar reflectând primitivismul și violența extremă la care sovieticii au recurs în tentativa de a induce o stare perpetuă de teamă și insecuritate trupelor invadatoare.

Analiza tacticilor și strategiilor de luptă utilizate de sovietici, realizată în cuprinsul subcapitolului III.3.c, a demonstrat că aceștia erau departe de a fi inamicul nepregătit și dispus a renunța la luptă cu prima ocazie - conform clișeului vehiculat de propaganda germană prin intermediul mitului „colosului cu picioare de lut” - soldatul sovietic dovedindu-se un luptător abil, inventiv, ce stăpânea foarte bine tacticile de luptă specifice atacului și defensivei și care utiliza o serie de șiretlicuri ingenioase pentru a surprinde și cauza pierderi trupelor Axei. Este adevărat că, în egală măsură, conduita curajoasă și rezistența de multe ori fanatică a trupelor adverse se explică inclusiv prin omniprezența comisarilor politici ori prin măsurile draconice adoptate de conducerea sovietică în vederea limitării dezertărilor și a atitudinii defetiste înregistrate după dezastrele din primele luni de război. O altă măsură aplicată de sovietici în procesul de distorsionare a realității a fost utilizarea pe scară largă a alcoolului, ca mijloc de „dopaj” a trupelor, îndeosebi în momentele ce precedau declanșarea acțiunilor ofensive. Consumul excesiv de alcool a contribuit deopotrivă la dezinhibarea soldaților și supunerea acestora ordinilor criminale prin care erau trimiși adesea, într-o manieră absolut inutilă, la moarte sigură.

Potențialul combativ și dotarea trupelor sovietice cu tehnică militară au constituit două dintre temele centrale ale analizei noastre, ele fiind tratate în cadrul subcapitolului III.3.d. Imaginea postbelică a Armatei Roșii a fost marcată de ineficiența dovedită în primele luni ale conflictului, înfrângerile și pierderile de amplasare înregistrate în cursul anului 1941 și în prima jumătate a anului 1942 eclipsând progresele ulterioare. Unul dintre factorii care a contribuit în mod semnificativ la ameliorarea eficienței tactice a fost îmbunătățirea arsenalului militar, în paralel cu concentrarea producției industriei de război pe câteva dintre armele cheie ce și-au demonstrat eficiența pe câmpul de luptă: lansatorul „Katiușa”, tancul mediu T-34, tancurile grele din seriile K.W. și I.S., armamentul automat și artileria. În pofida clișeelelor negative conturate în primii ani ai celui de-Al Doilea Război Mondial cu privire la calitatea armelor sovietice, experiența Frontului de Est a determinat reevaluarea lor, ele ajungând să fie apreciate tocmai datorită caracteristicilor criticate inițial: aspectul și mecanismele rudimentare. Probabil cel mai mare progres al Armatei Roșii s-a înregistrat ca urmare a evoluției doctrinelor de luptă în paralel cu experiența acumulată de eșaloanele superioare și corpul ofițeresc în implementarea principiilor tactice specifice „operațiunilor de adâncime”. În altă ordine de idei, sovieticii s-au dovedit maeștri în aplicarea unor principii tactice mai puțin obișnuite, precum lupta de noapte, hărțuirea inamicului prin intermediul grupurilor subversive (partizani, gherile), ei recurgând adesea chiar și la atentate cu tentă teroristă.

Caracteristicile climaterice și mai ales impactul avut de specificul geografic al diferitelor zone operative de pe Frontul de Est au fost analizate în cadrul subcapitolului III.3.e dedicat percepției spațiului și civililor sovietici. Diversitatea geografică și variațiile climaterice corespunzătoare vastului teritoriu sovietic au constituit impedimente majore, uneori insurmontabile, atât pentru trupele, cât și pentru tehnica militară a contingentelor de trupe ale Axei. Din acest punct de vedere, cei mai vulnerabili s-au dovedit a fi militarii proveniți din bazinul mediteranean, italienii și spaniolii fiind expuși mai ales frigului extrem caracteristic iernilor rusești. Presiunea exercitată de condițiile geografice și de climă extreme din U.R.S.S. a amplificat sentimentul de insecuritate resimțit de militarii nefamiliarizați cu particularitățile și primitivismul spațiului sovietic. Percepția civilului inamic a fost influențată atât de efectele climei aspre, cât mai ales de situația dificilă în care populația se găsea ca urmare a politicilor de austeritate aplicate de conducerea de la Kremlin. Șocul pricinuit de sărăcia în care trăia

țărâtimea sovietică este omniprezent în descrierea aspectului și condițiilor de trai mizere din satele întâlnite în cursul operațiunilor desfășurate în adâncimea U.R.S.S.

Ultimul subcapitol al părții referitoare la forțele militare adverse tratează un subiect mai puțin abordat în istoriografia de specialitate și fără de care imaginea inamicului ar fi fost incompletă: percepția aviatorilor anglo-americi. Analiza referitoare la aceștia a relevat faptul că ei au constituit un adversar mai degrabă „nedorit”, dată fiind percepția colectivă a societății românești cu privire la Anglia și S.U.A. în perioada premergătoare și chiar și în timpul războiului. Pe de altă parte, sursele orale și documentare au reliefat o raportare diferită la acest inamic „abstract”, mai ales în condițiile în care militarii români au intrat rareori în contact cu echipajele doborâte în confruntările de pe cerul României. Informațiile utilizate ne permit să afirmăm că prizonierii anglo-americi s-au bucurat de condiții bune de cazare și masă raportate la posibilitățile autorităților române în acel context. Atenția acordată captivilor americani și britanici s-a datorat mai ales atitudinii factorilor decizionali și societății românești față de Aliați, dar și contextului istoric din acel moment, România desfășurând în această perioadă tratative în vederea părăsirii alianței cu Germania și trecerii în tabăra Aliaților.

La trecerea a peste 70 de ani de la evenimentele prezentate și analizate pe parcursul lucrării de față, se poate constata faptul că memoria martorilor oculari operează încă prin intermediul unor clișee și stereotipuri înrădăcinate în mentalul colectiv în urma experiențelor trăite în cursul celui de-al Doilea Război Mondial. Astfel, în vreme ce germanul este descris ca politicoș, curat, atent cu civilii, întruchipând toate caracteristicile unui soldat civilizată, ostașul sovietic este asociat cu mizeria, lipsa de educație, furtul și mai ales cu valurile de violuri și crime comise de bravii „eliberatori” ai Europei central-estice de sub dominația nazistă. Suntem conștienți că prin apelul la o paletă informațională (surse orale și arhivistice inedite) și interpretativă diversă, cercetarea noastră oferă unele explicații, nuanțări și chiar reevaluări ale unor clișee stereotipale referitoare la percepția combatanților aliați/dușmani din timpul celui de-Al Doilea Război Mondial.

Bibliografie

I. Izvoare

1) Inedite

a) Interviuri de istorie orală

- Botiș Volumiu Colonel (r) - pe front sublocotenent. Născut la data de 23 II 1915, naționalitate română, religia greco-catolică. Absolvent al Școlii Militare de Ofițeri de Rezervă din Ploiești. A fost încadrat în Regimentul 7 Vânători de Munte, cu care a plecat pe front în vara anului 1942, fiind rănit grav în iarna aceluiași an. După refacere a activat în țară ca instructor pentru contingentele care urmau a fi trimise pe front. Arma de proveniență: vânători de munte. Interviul a fost realizat la data de 7 X 2008.
- Breban Aurel Soldat, încorporat în armata maghiară. Născut la data de 5 iulie 1921, naționalitate română, religie greco-catolică, studii -. Încorporat în armata maghiară la data de 14 octombrie 1942, a fost repartizat în 1943 la arma pionieri. A participat la lupte după 23 august 1944, continuând războiul alături de armata maghiară. Arma de proveniență: vânători de munte - pionieri. Interviul a fost realizat la data de 19 III 2008.
- Brudașcă Iosif Colonel (r) - pe front sublocotenent. Născut la data de 16 februarie 1921, naționalitate română, religie greco-catolică. Absolvent al Școlii Civile de Pilotaj (ARPA) este încadrat voluntar la Flotila 2 Someșeni, Cluj. Pilot pe avioane de observație și bombardament ușor (I.A.R. 37/38) și de legătură

(Fiesler Storch) pe Frontul de Est. A participat și la campania armatei române pe Frontul de Vest, unde a activat ca ofițer de legătură cu Armata Roșie. Arma de proveniență: aviație - observație. Interviu a fost realizat la data de 23 IX 2008.

Carp Mircea

Colonel (r) - pe front sublocotenent. Născut la data de 28 ianuarie 1923, naționalitate română, religie ortodoxă. A absolvit cursurile Liceului Militar Nicolae Filipescu de la mănăstirea Dealu, în 1942. A urmat apoi cursurile școlii de ofițeri, fiind promovat la gradul de sublocotenent și trimis într-un stagiu de specializare în Germania (1942-1944). Execută perioada de pregătire obligatorie în armata germană, fiind repartizat pe Frontul de Est în cadrul Diviziei 20 Panzer vreme de trei luni. Întors în țară în vara anului 1944, participă la campania Armatei a 4-a române în Vest, în cadrul detașamentelor de blindate ale mării unități. Arma de proveniență: cavalerie-blindate. Interviu a fost realizat la data de 18 VII 2012.

Căliman Ioan:

Locotenent (r) - pe front subofițer. Născut la data de 19 februarie 1922, naționalitate română, religie ortodoxă. Absolvent de liceu, a urmat cursuri de pregătire pentru subofițeri, fiind trimis în Germania, pentru specializare, în perioada 1942-1944. La întoarcerea în țară a fost repartizat Regimentului 7 Grăniceri. A participat la războiul din Vest. Arma de proveniență: grăniceri. Interviu a fost realizat la data de 8 X 2008.

Cenan Alexandru

Locotenent (r) - pe front sergent major. Născut la data de 24 ianuarie 1923, naționalitate română, religie ortodoxă. Refugiat din Ardealul de Nord în 1940, devine voluntar. Instruit la Centrul de Instrucție al Apărării contra Aeronavelor București, este avansat sergent și pleacă pe front în vara anului 1941, servind ca șef de secție AA pe trenul de comandament „Patria”. Ulterior a fost repartizat la Regimentul 3 AA, luptând pe frontul Moldovei în 1944. După 23 august 1944 participă la acțiunile din Ungaria

și Cehoslovacia. Arma de proveniență: artilerie antiaeriană. Interviu a fost realizat la data de 11 I 2013.

Cenan Vasile Soldat. Născut la data de 27 septembrie 1921, naționalitate română, religie ortodoxă. A absolvit 4 clase primare. Încorporat în anul 1943, în cadrul Regimentului 83 Infanterie, a fost trimis pe front în aprilie 1944, pe linia fortificată Iași-Focșani-Nămoloasa. A fost capturat de sovietici în data de 26 august 1944, fiind trimis în lagărele din Siberia, de unde a revenit în anul 1948. Arma de proveniență: infanterie. Interviu a fost realizat la data de 11 I 2013.

Coca Petru Colonel (r) - pe front subofițer. Născut la data de 13 mai 1928, naționalitate română, religie ortodoxă. S-a refugiat din Bucovina în februarie 1944, devenind soldat voluntar (copil de trupă) în cadrul Regimentului de Grăniceri din Turnu Severin, ocupând funcția de furier al batalionului de instrucție din cadrul acestui regiment. A participat cu unitatea sa la luptele de pe frontul de Vest până în Cehoslovacia. Arma de proveniență: grăniceri. Interviu a fost realizat la data de 24 IX 2008.

Dragomir Constantin General de Flotilă Aeriană (r) - pe front sublocotenent. Născut la data de 16 ianuarie 1921, naționalitate română, religie ortodoxă, absolvent al Liceului B.P. Hașdeu din Buzău și al Școlii Militare de Ofițeri Naviganți - promoția 1941. A fost repartizat în 1941 la Flotila 3 Informații, Escadrila 18 Bombardament Ușor. A desfășurat misiuni de luptă pe frontul Stalingradului. Retras de pe front, a fost reîncadrat în noul grup de bombardament, Grupul 3 Stuka, în cadrul căruia a desfășurat misiuni de luptă pe fronturile Kuban, Mius, Mariupol, Taganrog, Crimeea. Trimis în Germania pentru specializare pe avionul F.W. 190, este luat prizonier la data de 24 august 1944, rămânând internat până la sfârșitul războiului. Arma de proveniență: aviație - bombardament. Interviu a fost realizat la data de 1 IV 2009.

- Daniş Ioan Colonel (r) - pe front subofiţer. Născut la data de 13 august 1920, naţionalitate română, religie ortodoxă. Absolvent al Şcolii Militare de Subofiţeri, participă la lupte pe Frontul de Vest, după 23 august 1944. Arma de provenienţă: infanterie - sanitar. Interviuul a fost realizat la data de 7 X 2008.
- Dumitrache Ion Sublocotenent (r) - pe front plutonier. Născut la data de 20 octombrie 1924, naţionalitate română, religie ortodoxă. Absolvent de liceu comercial, a urmat şi cursurile Şcolii Militare de Subofiţeri din Râmnicu Vâlcea, specializarea pionieri. A luptat atât pe frontul din Moldova (aprilie-august 1944), cât şi în Vest (sept. 1944 - mai 1945). Arma de provenienţă: pionieri. Interviuul a fost realizat la data de 18 VIII 2008.
- Fecske Aurel Colonel (r) - pe front sublocotenent. Născut la data de 15.08.1922, naţionalitate română, religie ortodoxă. Absolvent al Şcolii de Ofiţeri de Infanterie din Câmpulung-Muscel, a fost încadrat în Regimentul 89 Infanterie Marină din Constanţa cu gradul de sublocotenent. A participat la lupte pe Frontul de Vest. Arma de provenienţă: infanterie. Interviuul a fost realizat la data de 28 VIII 2008.
- Georgescu Ion Colonel (r) - pe front subofiţer. Născut la 2 dec. 1924, naţionalitate română, religie ortodoxă. Absolvent de liceu industrial, urmează cursurile Şcolii de Maiştrii de Aviaţie din Bucureşti, pe care a absolvit-o în 1943. În septembrie 1943 a fost trimis la München pentru cursuri de specializare. După 23 august 1944 a fost prizonier la germani, de unde s-a întors în 1946. Arma de provenienţă: transmisiuni aero. Interviuul a fost realizat la data de 19 VIII 2008.
- Hărduşiu Sabin Colonel (r) - pe front sublocotenent. Născut la data de 11 noiembrie 1915, naţionalitate română, religie ortodoxă. A absolvit Facultatea de Drept. A

fost repartizat la Regimentul 93 Infanterie, participând la lupte atât pe Frontul de Est, cât și pe cel de Vest. Arma de proveniență: infanterie. Interviu a fost realizat la data de 17 I 2009.

Joldoș Aurel

Soldat, încorporat în armata maghiară. Născut la data de 16 iulie 1920, naționalitate română, religie greco-catolică. A absolvit 4 clase primare. A fost încorporat în decembrie 1941 în cadrul Regimentului 24 Artilerie din armata maghiară. Participă la lupte pe Frontul de Est în 1942 și 1943, ulterior fiind retras cu unitatea în Ungaria. Rănit grav în vara anului 1944, este transportat în Budapesta și apoi Viena, de unde se întoarce pe jos în țară. Arma de proveniență: artilerie. Interviu a fost realizat la data de 16 V 2009.

Mailat Iosif

Comandor (r) - pe front sublocotenent. Născut la data de 19 mai 1923, naționalitate română, religie ortodoxă. Absolvent de liceu comercial, a urmat cursurile școlii de marină (1939-1942). La momentul declanșării războiului se afla în practică la bordul MNS „Mărăști”. La data de 1 mai 1942 a fost repartizat la Grupul de Submarine și Vedete Torpiloare, activând următoarele luni la bordul submarinului Delfinul. Participă cu nava canonieră NMS „Ghiclescu Ioan” la retragerea efectivelor româno-germane din Crimeea. Arma de proveniență: marină. Interviu a fost realizat la data de 19 VIII 2008.

Micu Augustin

Colonel (r) - pe front sublocotenent. Născut la data de 4 aprilie 1920, naționalitate română, religie greco-catolică. Absolvent de liceu industrial, este recrutat și trimis la școala de ofițeri (1943), de unde este repartizat pentru stagiul obligatoriu la Batalionul 2 Vânători de Munte, aflat pe Frontul de Est. După executarea acestuia, revine în țară și absolvă cursurile școlii în anul 1944, ulterior participând la lupte pe Frontul de Vest. Arma de proveniență: vânători de munte. Interviuurile au fost realizate la data de 9 III 2009 și 2 IV 2009.

- Nițu Marin Stan Colonel (r) - pe front sublocotenent. Născut la data de 14 septembrie 1921, naționalitate română, religie ortodoxă. A absolvit liceul Dinicu Golescu din Câmpulung Muscel și ulterior Școala Militară nr. 3 Breaza. A fost repartizat la Regimentul 3 Olt, plecând pe Frontul de Est în iunie 1942. Participă la luptele din zona Stalingradului și apoi la retragerea din Rusia. Este retrimis pe front în primăvara anului 1944, fiind rănit. După 23 august a participat și la ofensiva din Vest. Arma de proveniență: infanterie. Interviuul a fost realizat la data de 19 VII 2008.
- Pangrațiu Liviu Colonel (r). Născut la data de 30 martie 1920, naționalitate română, religie greco-catolică. A absolvit Politehnica din Timișoara. A fost încorporat și a activat în cadrul unei subunități de observații și transmisiuni aere. În vara anului 1943 a fost trimis la cursuri de specializare în Germania. A participat la campania din Vest. Arma de proveniență: transmisiuni aere. Interviuul a fost realizat la data de 17 V 2006.
- Pavel Petru Soldat. Născut la data de 21 noiembrie 1921, naționalitate română, religie greco-catolică. A absolvit 7 clase primare. A fost încorporat în vara anului 1942 în cadrul Regimentului 82 Infanterie. A participat la luptele din Est în perioada 1943-44. După 23 august 1944 este capturat și trimis în lagărele de prizonieri din zona Baku, de unde s-a întors în anul 1949. Arma de proveniență: infanterie. Interviuul a fost realizat la data de 3 X 2009.
- Pop Adrian Sublocotenent (r) - pe front caporal. Născut la data de 8 martie 1915, naționalitate română, religie greco-catolică. Absolvent de liceu comercial. Recrutat în vara anului 1941, participă la operațiunile militare din Est, ajungând până în zona Stalingradului, unde este capturat la data de 23 februarie 1943. A rămas prizonier în Rusia până în iulie 1951. Arma de proveniență: infanterie. Interviuul a fost realizat la data de 23 IX 2008.

- Pricop Ovidiu Colonel (r) - pe front sublocotenent. Născut la data de 6 august 1921, naționalitate română, religie ortodoxă. A absolvit Academia Comercială și ulterior Școala Militară de Ofițeri de Rezervă nr. 2 din Bacău (1943). Repartizat inițial la Regimentul 6 Vânători de Câmp, este realocat Regimentului 13 Vânători de Munte, luând parte la luptele de pe frontul Moldovei în primăvara și vara anului 1944. Arma de proveniență: infanterie - vânători de munte. Interviuul a fost realizat la data de 9 X 2008.
- Sabou Ioan Soldat, înrolat în armata maghiară. Născut la data de 7 decembrie 1922, naționalitate română, religie ortodoxă. Studii: 4 clase primare. Încorporat în 1943 în cadrul Regimentului 16 Infanterie din Armata Maghiară. A participat la lupte pe Frontul de Est vreme de 8 luni de zile, ulterior activând ca auxiliar al trupelor maghiare. Este capturat și reținut de sovietici până la sfârșitul războiului. Arma de proveniență: infanterie. Interviuul a fost realizat la data de 19 VIII 2010.
- Sămărtinean Simion Colonel (r) - pe front sublocotenent. Născut la data de 3 aprilie 1919, naționalitate română, religie ortodoxă. Refugiat din Ardealul de Nord, se înscrie ca voluntar în armată, fiind repartizat la Batalionul 1 Pionieri de Munte. De aici este trimis la Școala de Ofițeri de Geniu, pe care o absoalve în 1941. Pleacă pe front în vara anului 1941 cu Regimentul 2 Căi Ferate. A desfășurat misiuni specifice pe ambele fronturi de luptă, Est și Vest. Arma de proveniență: geniu. Interviuul a fost realizat la data de 29 X 2014.
- Tomescu Mircea General de Divizie (r), Cavaler al Ordinului „Mihai Viteazul”- pe front căpitan, maior. Născut la data de 14 martie 1906, naționalitate română, religie ortodoxă. Absolvent de liceu, a urmat cursurile Școlii de Ofițeri de Cavalerie de la Târgoviște și pe cele ale Școlii Speciale de Cavalerie de la Sibiu. A fost repartizat la Regimentul 2 Roșiori Bârlad alături de care a

participat la lupte atât în Est, cât și în Vest. Arma de proveniență: cavalerie. Interviuul a fost realizat la data de 27 VII 2006.

Voicu-Dolj Aurelian Colonel (r) - pe front sublocotenent. Născut la data de 4 februarie 1920, naționalitate română, religie ortodoxă, absolvent al liceului militar din Târgu Mureș - promoția 1938, absolvent al Școlii Pregătitoare de Ofițeri București, promoția - 1939. Repartizat inițial la Școala Militară de Ofițeri de Artilerie "Carol I" Timișoara, este afectat Regimentului 52 Artilerie în zilele ultimatumului sovietic din iunie 1940. A participat la ambele campanii militare, ajungând în Est până în apropiere de Stalingrad, la Morozovskaya, de unde se retrage după declanșarea atacului sovietic din zorii zilei de 19 noiembrie 1942. Pe Frontul de Vest participă la acțiuni de luptă până la încheierea ostilităților, ajungând până în Cehoslovacia. Arma de proveniență: artilerie antiaeriană. Interviuurile au fost realizate la data de 30 VI 2008, respectiv 25 IV 2010.

b) Surse arhivistice

Arhivele Militare Române Pitești

Fond Serviciul Istoric (Jurnale de Operații), Jurnalul Grupului 3 Bombardament Picaș

Fond 26 - Armata a IV-a

Fond 950 - Cabinetul Ministrului

Fond 951 - Cabinetul Militar al Conducătorului Statului

Fond 3831 - Marele Cartier General

Fond 4787 - Regimentul 7 Roșiori

Fond 5416 - Marele Stat Major, Secția I Organizare-Mobilizare

Fond 5417 - Marele Stat Major, Secția II Informații

Fond 5418 - Marele Stat Major, Secția III Operații

Fond 5419 - Marele Stat Major, Secția IV Dotare

Fond 5423 - Marele Stat Major, Secția VII Teritorială

Fond 5435 - Marele Stat Major, Secția Prizonieri

Fond 5486 - Subsecretariatul de Stat al Armatei de Uscat

Arhivele Naționale Istorice Centrale București

Fond Președinția Consiliului de Miniștri - Cabinet Militar

Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Teleorman

Fond Legiunea de Jandarmi

c) Manuscrise nepublicate

Bugnariu, Tudor, *Memorii*.

Ionescu, Gheorghe, *Jurnalul meu de război*.

Whitley, Bertrand, *Benghazi to Bucharest*.

2) Publicate

Anul 1940. Armata română de la Ultimatul la Dictat. Documente. Dobre, Florica, Manea, Vasilica, Nicolescu, Lenuța (coord.), București, Editura Europa Nova, 2000.

Hitler, Adolf, *Directivele de război*, Ploiești, Editura Elit, 2000.

Idem, *Mein Kampf*, Ed. Beladi, 1997.

Relațiile militare româno-germane 1939-1944. Documente. vol I-II, coordonatori Valeriu Florin Dobrinescu, Gheorghe Nicolescu, Ion Pătroi, Cornel Carp, București, Ed. Europa Nova, 2000.

Stalin, J.V., *On the Great Patriotic War of the Soviet Union*, Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1946.

Trașcă, Ottmar, Deletant, Dennis (ed.) *Al III-lea Reich și Holocaustul din România. 1940-1944. Documente din arhivele germane*, București, Editura Institutului Național pentru Studierea Holocaustului „Elie Wiesel”, 2007.

II. Jurnale, memorii, volume de mărturii

Alexander, Christine, Kunze, Mason, *Eastern Inferno: The Journals of a German Panzerjager on the Eastern Front 1941-1943*, Philadelphia&Newbury, Casemate Publishing, 2010.

Atanasiu, Victor, Cioflină, Dumitru, Dragnea, Marin, Ionescu Saint Cyr, Alexandru, Penciu, Dumitru, *Veteranii pe drumul onoarei și jertfei. Ultime mărturii 1940-1945*, București, Ed. Academiei de Înalte Studii Militare, 2002.

Bălaj, Mihai, *Jurnal de front*, Baia Mare, Ed. Gutinul, 1999.

Bărboi, Vasile, Ioniță, Gheorghe, Duțu, Alesandru, *Veteranii pe drumul onoarei și jertfei. Spre cetățile de pe Nistru 22 iunie-26 iulie 1941*, București, Ed. Vasile Cârlova, 1996.

Bărboi, Vasile, Ioniță, Gheorghe, Duțu, Alesandru, *Veteranii pe drumul onoarei și jertfei 1941-1945. De la Stalingrad la Bătălia Moldovei*, București, Ed. Vasile Cârlova, 1997.

Bărboi Vasile., Ioniță Gheorghe, Alesandru Duțu, *Veteranii pe drumul onoarei și jertfei: 1941-1945*, București, Ed. Vasile Cârlova, 1998.

Carp, Mircea, *Aici Mircea Carp, să auzim numai de bine!* Iași, Polirom, 2012.

Cârlan, Ștefan, *Păstrați-mi amintirile! Jurnal de război. (1942-1945)*, București, Ed. Militară, 2007.

Clausewitz, Carl von, *Despre război*, Ed. Antet, 2000.

Egles, Dudley C., *Just one of the many - a Navigator's Memoirs*, Edinburgh, Cambridge, Durham, The Pentland Press Limited, 1996.

Eisenhower, Dwight D., *Cruciadă în Europa*, București, Ed. Politică, 1975.

Görlitz, Walter (ed), *In the Service of the Reich. The Memoirs of Field-Marshal Keitel*, Windsor, Focal Point Publications, 2003.

Halder, Franz, *Jurnal*, Ploiești, Editura Elit, 2002.

Hossu, Liviu, *Agonie și extaz*, Baia Mare, Ed. Helvetica, 1998.

Ienceanu, Vasile, *Pedepsiți să învingă*, București, Ed. Fundația General Ștefan Gușă, 1998.

Ionescu, Evsevie M., *Însemnări din război. Jurnalul unui sergent (1941-1944)*, București, Ed. Militară, 2005.

Iorga, Nicolae, *O viață de om: așa cum a fost*, vol. I. *Copilărie și tinerețe*, București, Ed. N.Stroilă, 1934.

Landau, Sigmund Heinz, *Goodbye Transylvania. A Romanian Waffen-SS soldier in World War Two*, Mechanicsburg, Stackpole Books, 2015.

Lățea, Constantin, *Memorii pe trei fronturi*, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2007.

Lăzanu, Gheorghe P., Bodea, Gheorghe I., Caia, Vasile, *Patria și oștenii*, Cluj Napoca, Ed. Icpiaf, 1996.

Loga, Iosif Cireșan, *Am crezut că arde pământul*, vol I-II, Reșița, Ed. Signum, 2000.

Manstein, Erich von, *Victorii Pierdute*, Ploiești, Editura Elit, 2000.

Marian, Gheorghe, *Iadul de serviciu - Războiul. Memorii și jurnal de front (1942-1945)*, Cluj Napoca, Ed. Napoca Star, 2003.

Moltke, Helmut von, Hughes, Daniel J., *Moltke on the Art of War: Selected Writings*, Toronto, Random House Ballantine Books, 1995.

Murărescu, Costachi V., *Urmașilor mei. Amintiri din război*. Iași, Editura Dosoftei, 1997.

Negruzzi, Constantin, *Amintiri din junețe. Alexandru Lăpușneanul*, București, Ed. Gramar, 2008.

Patca, Ioan, *Și eu am fost la Stalingrad. Memorii din refugiu și război 1940-1945*. Cluj Napoca, Editura Mega, 2008.

Popescu-Puțuri, Ion, *August '44. Culegere de studii*, București, Institutul de Studii Istorice și Social-Politice, 1971.

Pușcariu, Sextil, *Călare pe două veacuri. Amintiri din tinerețe*, București, Editura pentru Literatură, 1968.

Scârnci, Vasile, *Viața și moartea în linia întâi. Jurnal și însemnări de război 1916-1920, 1941-1943*, București, Editura Militară, 2012.

Speer, Albert, *În umbra lui Hitler. Memorii*, București, Nemira, 1997.

Zavati, Constantin, *Memoriile unui ofițer de artilerie*, Bacău, Editura Ateneul Scriitorilor, 2015.

Zechiu, Spiru, *Memorii octogenare. Însemnări de pe front, din lagăre și închisori*, Constanța, Ed. Ex Ponto, 2002.

III. Lucrări generale

A World at Total War. Global Conflict and the Politics of Destruction 1937-1947, Roger Chickering, Stig Förster, Bernd Greiner, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

Anton, Mioara, *Propagandă și Război. Campania din Est 1941-1944*, București, Ed. Tritonic, 2007.

Avram, Valeriu, Armă, Alexandru, *Infern deasupra Ploieștiului. Bombardamentul american de la 1 august 1943*, București, Ed. Militară, 2012.

Axworthy, Mark, Scafeș, Cornel, Crăciunoiu, Cristian, *Third Axis Fourth Ally, Romanian Armed Forces in the European War 1941-1945*, London, Arms and Armour Press, 1995.

Bartov, Omer, *Hitler's Army. Soldiers, Nazis and War in the Third Reich*, New York, Oxford, Oxford University Press, 1992.

Idem, *The Eastern Front, 1941-1945. German Troops and the Barbarisation of Warfare*, Houndmills, New York, Palgrave, 2001.

Beck, F., Godin, W., *Russian Purge and the Extraction of Confession*, London, Hurst & Blackett Ltd., 1951.

Bell, P.M.H., *Twelve Turning Points of the Second World War*, New Haven and London, Yale University Press, 2011.

Biddle, Tami Davis, *Rhetoric and reality in air warfare. The evolution of British and American ideas about strategic bombing. 1914-1945*, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2002.

Boyd, Alexander, *The Soviet Air Force since 1918*, New York, Stein and Day Publishers, 1977.

Buchner, Alex, *The German Infantry Handbook 1939-1945*. Atglen, Schiffer Military History, 1991.

Bugaev, N.N., *Artileria sovietică*, București, Editura Militară a Ministerului Forțelor Armate ale R.P.R., 1952.

Clayton, Antony, *Warfare in Woods and Forests*, Bloomington&Indianapolis, Indiana University Press, 2012.

Davies, W.J.K., *German Army Handbook 1939-1945*, New York, Arco Publishing, 1977.

Davis, Richard G., *Bombing the European Axis Powers. A historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939-1945*, Alabama, Air University Press, 2006.

Deletant Dennis, *Aliatul uitat al lui Hitler. Ion Antonescu și regimul său 1940-1944*, București, Humanitas, 2008.

Desbois, Patrick, *The Holocaust by Bullets. A Priest's Journey to Uncover the Thruth behind the Murder of 1,5 Million Jews*, New York, Palgrave Macmillan, 2008.

DiNardo, Richard L., *Germany and the Axis Powers. From Coalition to Collapse*, University Press of Kansas, 2005.

Durant Will & Ariel, *The Lessons of History*, New York, Simon and Schuster, 1968.

Duțu, Alesandru, *Între Wehrmacht și Armata Roșie. Relații de comandament româno-germane și româno-sovietice (1941-1945)*, București, Editura Enciclopedică, 2000.

Dunn, Walter S. Jr., *Hitler's Nemesis: The Red Army*, Mechanicsburg, Stackpole Books, 2009.

Engelmann, Joachim, *German Railroad Guns in Action*. Carrollton, Squadron/Signal Publications Inc., 1976.

Erickson, John, *The Road to Stalingrad. Stalin's War with Germany*, New Haven, London, Yale University Press, 1999.

Frieser, Karl-Heinz, *Mitul Blitzkrieg-ului. Campania din Vest a Wehrmacht-ului.1940*, București, Editura Militară, 2010.

Germany and The Second World War, Vol. IV The Attack on the Soviet Union, Horst Boog, Jürgen Förster, Joachim Hoffmann, Ernst Klink, Rolf-Dieter Müller, Gerd R. Ueberschär (ed.), Oxford, Clarendon Press, 1998.

Giurescu, Constantin C., *Istoria Românilor*, Vol III, București, Ed. Bic All, 2007.

Glantz, David M., *Barbarossa. Hitler's Invasion of Russia 1941*, Charleston, Tempus Publishing, 2001.

Idem, *The Soviet-German War 1941-1945: Myths and Realities - A Survey Essay*, South Carolina, Clemson, 2001.

Glantz, David M., House, Jonathan M., *When Titans Clashed: How the Red Army Stopped Hitler*, Lawrence, University Press of Arkansas, 1995.

Gordon, Yefim, Khazanov, Dmitri, *Soviet Combat Aircraft of the Second World War*, Leicester, Midland Publishing Limited, 1998.

Haskew, Mike, *The Sniper at War. From the American Revolutionary War to the Present Day*, Amber Books, 2004.

Hartmann, Christian, *Operațiunea Barbarossa. Războiul german din Răsărit 1941-1945*, București, Ed. All, 2012.

Heer, Hannes, Naumann, Klaus, *War of Extermination. The German Military in World War Two 1941-1945*, New York, Berghahn Books, 2000.

Hillgruber, Andreas, *Hitler, regele Carol și mareșalul Antonescu. Relațiile româno-germane 1938-1944*, București, Ed. Humanitas, 1994.

Hoyt, Edwin P., *199 Days. The Battle for Stalingrad*, Forge Books, 1999.

Hughes, Matthew, Mann, Chris, *Fighting Techniques of a Panzergrenadier 1941-1945*, London, Cassel & Co., 2000.

Jowett, Philip, Zgonnik, Dmitriy, *The Italian Army at War. Europe 1940-1943*, Concord Publication, 2008.

Jowett, Philip, Andrew, Stephen, *The Italian Army 1940-45. Europe 1940-43*, Oxford, Osprey Publishing, 2000.

Jukes, Geoffrey, *The Second World War. The Eastern Front 1941-1945*. New York, London, Routledge, Taylor & Francis Group, 2005.

Kopenhagen, Wilfried, *Armoured Trains of the Soviet Union 1917-1945*, Atglen, Schiffer Military History, 1996.

Overy, Richard, *Russia's War*, New York, Penguin Books, 1998.

Ozunu, Mihail Vasile, Otu, Petre, *Înfrânți și uitați. Românii în bătălia de la Stalingrad*, București, Ed. „Ion Cristoiu”, 1999.

Macdonald Patrick, *Through Darkness to Light*, Upton upon Severn, Image Publishing (Malvern) Ltd., 1994.

Meridale, Catherine, *Ivan's War. The Red Army 1939-1945*, London, Faber and Faber, 2006.

Mitcham, Samuel W. Jr., *The Rise of the Wehrmacht. The German Armed Forces and World War II*, Westport, Connecticut, London, Praeger Security Internațional , 2008.

Murphy, David E., *Enigma Barbarossa. Ce știa Stalin*, București, Editura Militară, 2013.

Murray, Williamson, Millett, Allan R., *A War to be Won. Fighting the Second World War*, Cambridge, Massachusetts, London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2001.

- Nicolae, Constantin, *Armata română în războiul antihitlerist*, București, Ed. Politică, 1965.
- Olive, Michael, Edwards, Robert, *First Winter on the Eastern Front 1941-1942*, Mechanicsburg, Stackpole Books, 2013.
- Pandea, Adrian, Pavelescu, Ion, Ardeleanu, Eftimie, *Românii la Stalingrad. Viziunea românească asupra tragediei din Cotul Donului și Stepa Calmucă*, București, 1992.
- Plaster, John L., *The History of Sniping and Sharpshooting*, Colorado, Paladin Press, 2008.
- Porter, David, *The Red Army in WWII*, London, Amber Books, 2009.
- Reese, Roger R., *The Soviet Military Experience. A History of the Soviet Army, 1917-1991*, London and New York, Routledge, 2000.
- Roba, Jean Louis, Cristian Crăciunoiu, *La chasse de nuit germano-roumaine 1943-1944*, București, Ed. Modelism, 1997.
- Robănescu, Medin, Moroșanu, Teodor Liviu, *Aviația română în timpul celui de-al Doilea Război Mondial*, București, Ed. Romec Press SRL, 2003.
- Rotaru, Jipa, König, Carol, Duțu, Alesandru, *Armata Română în al Doilea Război Mondial*, București, Ed. Meridiane, 1995.
- Rottmann, Gordon, Andrew, Stephen, *White Hell. The German Army Faces the Russian Winter*, Hong Kong, Concord Publications, 2008.
- Sadoveanu, Mihail, *Baltagul*, București, Ed. Minerva, 1971.
- Sasso, Claude R., *Soviet Night Operations in World War II*, Fort Leavenworth Kansas, U.S. Army Command and General Staff College, 1982.
- Short, Neil, *The Stalin and Molotov Lines. Soviet Western Defences 1928-1941*, Oxford, Osprey Publishing, 2008.
- Snyder, Timothy, *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*, New York, Basic Books, 2010.
- Solonin, Mark, *Butoiul și cercurile: 22 iunie 1941 sau când a început Marele Război pentru Apărarea Patriei*, București, Polirom, 2012.
- Stout, Jay A., *Fortăreața Ploiești. Campania pentru distrugerea petrolului lui Hitler*, București, Meditații, 2010.
- Sterrett, James, *Soviet Air Force Theory 1918-1945*, New York, London, Routledge, 2007.
- Suvorov, Victor, *Spărgătorul de gheață: cine a declanșat cel de-al Doilea Război Mondial? Mărturia unui spion condamnat la moarte*, Iași, Polirom, 2010.

Trașcă, Ottmar, *Relațiile politice și militare româno-germane septembrie 1940 - august 1944*, Cluj- Napoca, Ed. Argonaut, 2013.

Vehviläinen, Olli, *Finland in the Second World War. Between Germany and Russia*, New York ,Palgrave, 2002.

Walendy, Udo, *Thruth for Germany. The Guilt Question of the Second World War*, Uckfield, Historical Review Press, 2008.

Wette, Wolfram, *The Wehrmacht. History, Myth, Reality*, Cambridge, London, Harvard University Press, 2006.

Wragg, David, *R.A.F. Handbook*, Phoenix Mill, Trupp, Stroud, Gloucestershire, Sutton Publishing Limited, 2007.

Wray, Timothy A., *Standing Fast: German Defensive Doctrine on the Russian Front During World War II*, Fort Leavenworth, Kansas, U.S Army Command and General Staff College, 1986.

Zaloga, Steven J., *The Red Army of The Great Patriotic War 1941-1945*, Oxford, Osprey Publishing, 2001.

Zaloga, Steven J., Ness, Leland S., *Red Army Handbook 1939-1945*, Sutton Publishing, 1998.

Zaloga, Stephen, Grandsen, James, *Soviet Tanks and Combat Vehicles of World War Two*, London, Arms and Armour Press, 1984.

Ziemke, Earl F., *The Red Army 1918-1941: From Vanguard of World Revolution to U.S. Ally*, London, New York, Frank Cass, 2004.

IV. Lucrări speciale, studii și articole

Allison. Fred H., „Remembering a Vietnam War Firefight: Changing Perspectives over Time”, In: *The Oral History Review*, Vol. 31, No. 2, Oxford University Press, 2004, pp. 69-83.

Bartov, Omer, „Daily Life and motivation in war: The Wehrmacht in the Soviet Union” In: *Journal of Strategic Studies*, Vol 12, nr. 2, Routledge, 1989, pp. 200-214.

Bihan, Benoist, „Comment perdre les guerres mondiales en trois leçons.” In: *Guerres & Histoire*, no. 7, 2012, pp. 56-63.

Idem, „1917-1938. Des troupes d'assaut à l'arme blindée”, în *Guerres & Histoire*, no. 26, 2015, pp. 42-47.

Boda, Adrian, „A prisoner and Agent in 1944 Romania. A fragment of the Memoirs of Pilot Officer Bertrand Whitley” In: *Philobiblon. Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities*, volume XIX, no. 2, 2014, pp. 469-490.

Boia, Lucian, *Pentru o istorie a imaginarului*, București, Humanitas, 2006.

Idem, *Germanofilii*, București, Humanitas, 2010.

Bourke, Joanna, *An Intimate History of Killing. Face-to-Face Killing in Twentieth-Century Warfare*, New York, Basic Books, 2000.

Idem, „Remembering” War. In: *Journal of Contemporary History*, vol. 39, no. 4, Sage Publications, 2004, pp. 473-485.

Bowd, Gavin, *Memoria războiului 1941-1945*, București, Ed. Pro Historia, 2006.

Browning, Christopher, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York, Harper Perennial, 1998.

Idem, *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942*, Lincoln, University of Nebraska Press, 2004.

Chiciudean, Ion, Halic Bogdan Alexandru, *Imagologie. Imagologie istorică*, București, Ed. Comunicare.ro, 2003.

Citino, Robert, „Beyond Fire and Movement: Command, Control and Information in the German Blitzkrieg”. In: *Journal of Strategic Studies*, 2004, vol. 27, No. 2, pp. 324-344.

Constantin, Ticu, *Memoria autobiografică. Definirea sau redefinirea propriei vieți*, Iași, Institutul European, 2004.

Coroi, Livia, *Al Doilea Război Mondial. Interviuuri*, Cluj Napoca, Ed. Argonaut, 2013.

Dobrinescu, Valeriu Florin, Nicolescu, Gheorghe, „Relații româno-italiene în toamna anului 1940” In: *Revista de Istorie Militară*, nr. 4, 1998, pp. 37-39.

Duțu, Alexandru, *Călătorii, imagini, constante*, București, Ed. Eminescu, 1985.

Drăgan, Flore, „Imaginea prizonieratului sovietic”, In: *A.I.O.*, nr.II/2001, pp. 127-151.

Eco, Umberto, *Cum ne construim dușmanul?*, Iași, Polirom, 2011.

Ellman, Michael, Maksudov, S., „Soviet Deaths in the Great Patriotic War: a Note”, în *Europe-Asia Studies*, Vol. 46, No. 4, 1994, pp. 671-680.

Erickson, John, „Barbarossa June 1941: Who Attacked Whom?” In: *History Today*, Vol. 51, No. 7, 2001, pp. 11-17.

Falls, Donald R., „Prizonierii de război americani la Timiș și București”, In: *Magazin Istoric*, Nr. 1 /1992, București, Ed. Presa Națională S.A.

Fedorovschi, Vladimir, *Departamentul Diavolului. Rusia ocultă, de la Ivan cel Groaznic până în zilele noastre*, București, Ed. Albatros, 1997.

Förster, Jürgen, „From *Blitzkrieg* to *Total War*. Germany' s War in Europe.” In: *A World at Total War. Global Conflict and the Politics of Destruction 1937-1947*, Roger Chickering, Stig Förster, Bernd Greiner (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2005, pp. 89-107.

Idem, „Operation Barbarossa as a War of Conquest and Annihilation” In: *Germany and The Second World War, Vol. IV The Attack on the Soviet Union*, Horst Boog, Jürgen Förster, Joachim Hoffmann, Ernst Klink, Rolf-Dieter Müller, Gerd R. Ueberschär (ed.), Oxford, Clarendon Press, 1998, pp. 481-521.

Idem, „Germany's Acquisition of Allies in South-East Europe” In: *Germany and The Second World War, Vol. IV...* Horst Boog, Jürgen Förster, Joachim Hoffmann, Ernst Klink, Rolf-Dieter Müller, Gerd R. Ueberschär (ed.), pp. 386-428.

Idem, „The Decision of the Tripartite Pacts States” In: *Germany and The Second World War, Vol. IV...*, Horst Boog, Jürgen Förster, Joachim Hoffmann, Ernst Klink, Rolf-Dieter Müller, Gerd R. Ueberschär (ed.), pp. 1021-1048.

Gavreliuc, Alin, *O călătorie alături de „celălalt”. Studii de psihologie socială*, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2002.

Halbwachs, Maurice, *Memoria colectivă*, Iași, Institutul European, 2007.

Harvard, Grant T., „First among Un-Equals: Challenging German Stereotypes of the Romanian Army during the Second World War”, In: *The Journal of Slavic Military Studies*, vol. 24, 2011, pp. 439-480.

Hîncu, Dumitru, „*Noi*” și germanii „*noștri*”: 1800 - 1914, București, Editura Univers, , 1998

Hunt, Richard, „Remembering World War Two: the Role of Oral History” In: *The Public Historian*, Vol. 16, No. 2, University of California Press, 1994. pp. 83-88.

Jardin, Pierre, „Ce que l'art militaire doit à l'Alemagne” în *Guerres & Histoire*, 2012, no. 7, pp. 48-53.

Jones, Edgar, „The Psychology of Killing: the Combat Experience of British Soldier during the First World War”, In: *Journal of Contemporary History*, vol. 41(2), London, Thousand Oaks, CA and New Delhi, Sage Publications, 2006, pp. 229-246.

Jurju, Cornel „Românii pe frontul de est. Războiul între moarte, viață și captivitate” In: *A.I.O.*, nr. II/1999, pp. 95-117.

Kershaw Para, R.J., „Lessons to be derived from the Wehrmacht' s experience in the East 1943-45”, In: *RUSI Journal*, vol. 132, nr. 3, 1987, pp. 61-68.

Klink, Ernst, „The Military Concept of the War Against the Soviet Union. Land Warfare” In: *Germany and The Second World War, Vol. IV...* Horst Boog, Jürgen Förster, Joachim Hoffmann, Ernst Klink, Rolf-Dieter Müller, Gerd R. Ueberschär (ed.), pp. 225-325.

Kluger, Ruth, „Forgiving and Remembering” In: *PMLA (Publication of the Modern Language Association)*, Vol.117, No. 2, Modern Language Association, 2002, pp. 311-313.

Liddle, Peter H., Richardson, Matthew, „Voices from the Past: An Evaluation of Oral History as a Source for Research into the Western Front Experience of the British Soldier, 1914-18.” In: *Journal of Contemporary History*, Vol. 31, No. 4, Sage Publications, 1996, pp. 651-674.

Liulevicius, Vejas Gabriel, *The German Myth of the East. 1800 to Present*, New York, Oxford University Press, 2009.

Idem, *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity, and German Occupation in World War I*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2004.

Lofgren, Stephen J., *U.S. Army Guide to Oral History*, Washington D.C, Center of Military History. United States Army, 2006.

Idem, „The Status of Oral History in the Army: Expanding a Tradition” In: *The Oral History Review*, Vol. 30, No. 2, Oxford University Press, 2003, pp. 81-97.

Lorenz, David Alegre - „<<Coser y desgarrar, conservar y arrojar>>. Visiones del enemigo y estrategias de supervivencia psíquica en la División Azul” In: *Cuardenos de Historia Contemporanea*, Publicaciones Universidad Complutense de Madrid, No. 34/ 2012. pp. 119-144.

Lunn, Joe, „Male Identity and Martial Codes of Honor: A Comparison of the War Memoirs of Robert Graves, Ernst Junger, and Kande Kamara” In: *The Journal of Military History*, Vol. 69, No. 3, 2005, pp. 713-735.

Marshall, S.L.A., *Men against Fire. The Problem of Battle Command*, Norman, University of Oklahoma Press, 1947.

Martin, Victor Răzvan, „Colaborarea militară româno-germană. Aspecte ale sosirii Misiunii Militare Germane în România” In: *România în ecuația păcii și dictatului*, Pitești, Ed. Paralela 45, 2001, pp. 352-363.

- Mazilu, Dan Horia, *Noi despre ceilalți. Fals tratat de imagologie*, Iași, Polirom, 1999.
- Mitu, Sorin, *Europa Centrală Răsăritul, Balcanii: geografii simbolice comparate*, Cluj-Napoca International Book Acces, 2007.
- Moraru, Pavel, *Armata lui Stalin văzută de români*, București, Ed. Militară, 2006.
- Núñez Seixas, Xosé M., „La Cruzada europea contra el bolchevismo: Mito y realidad”, In: *Cuardenos de Historia Contemporanea*, Publicaciones Universidad Complutense de Madrid, No. 34/ 2012, pp. 31-63.
- Idem, „Eran los rusos culpables? Imagen del enemigo y politicas de ocupacion de la Division Azul en el Frente del Este 1941-1945” In: *Hispania. Revista Espanola de Historia*, vol. LXVI, 2006, pp. 695-750.
- Pentelescu Aurel, „Bombardamentele aeriene anglo-americeane asupra teritoriului României în perioada aprilie-august 1944. Atitudinea lui Gheorghe I. Brătianu față de acestea” In: *Istoria și teoria relațiilor internaționale. Studii*, Cătălin Turliuc (coord.), Iași, 2000, pp. 308-325.
- Pop, Iulia, *Memorie și suferință*, Cluj-Napoca, Ed. Argonaut, 2010.
- Portelli, Alessandro, „Oral History as Genre” In: *Narrative and Genre*, Mary Chamberlain, Paul Thompson (ed.), London, New York, Routledge, 2001, pp. 23-45.
- Prescott, Renate W., „The Vietnam War and the Teaching and Writing of Oral History: The Reliability of the Narrator” In: *The Oral History Review*, Vol. 26, No. 2, Oxford University Press, 1999, p. 47-64.
- Rad, Ilie, *Memorialistica de război în literatura română*, Timișoara, Ed. Augusta, 1999.
- Radosav, Doru, *Donbas - O istorie deportată*, Ravensburg, 1994.
- Idem, „Editorial” In: *Anuarul de Istorie Orală*, nr. II, Cluj Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2001, pp. 7-11.
- Idem, „Editorial” In: *A.I.O.*, nr. III, Cluj Napoca, Presa Univ. Clujeană, 2002, pp. 5-10.
- Idem, „Memoria de jos a războiului. Câteva considerații” In: *A.I.O.*, nr. XIV, Cluj Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2014, pp. 5-54.
- Raleigh Yow, Valerie, *Recording Oral History. A Practical Guide for Social Scientist*. Thousand Oaks, Sage Publications, 1994.
- Rhodes, Richard, *Masters of Death*, New York, Rosetta Books, 2004.
- Ritchie, Donald, *Doing Oral History*, New York, Twaine Publishers, 1995.

Roper, Michael, „Re-Remembering the Soldier-Hero: The Psychic and Social Construction of Memory in Personal Narratives of the Great War” In: *History Worksop Journal*, no. 5, Oxford University Press, 2000, pp. 181-204.

Rotariu, Traian, Iluț, Petre, *Ancheta sociologică și sondajul de opinie*, Iași, Polirom, 1997.

Shils Edward A., Janowitz, Morris, „Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II” In: *The Public Opinion Quarterly*, nr. 12, 1948, pp. 280-315.

Soulet, Jean François, *Istoria imediată*, București, Ed. Corint, 2000.

Spade, Beatrice, „Americans in Vietnam: an Oral History Project” In: *The History Teacher*, vol. 8, no. 2, Society for the History of Education, 1975, pp. 183-192.

Strachan, Hew, „Total War. The Conduct of War 1939-1945”, In: *A World at Total War. Global Conflict and the Politics of Destruction 1937-1947*, Roger Chickering, Stig Förster, Bernd Greiner (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2005, pp. 33-52.

Szabo, Levente, „Prizonieratul în memoria individuală”, In: *A.I.O.*, Cluj-Napoca, Presa Univ. Clujeană, nr. VII, 2006, pp. 93-125.

Theweleit, Klaus, *Male Fantasies, volume 1: Women, Floods, Bodies, History*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 2003.

Thompson, Paul, *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford, New York, Oxford University Press, 1988.

Trașcă, Ottmar, „Aderarea României la Pactul Tripartit.” In: *Revista Arhivelor*, vol. LIX, nr.1/1997, pp. 136-155.

Idem, „Armata română și măsurile adoptate față de populația evreiască, octombrie 1941- martie 1942” In: *Anuarul Institutului de Istorie George Bariț din Cluj-Napoca*, tom XLVII, 2008, pp. 377-425.

Trașcă, Ottmar, Stan, Ana Maria, *Rebeliunea legionară în arhive străine*, București, Ed. Albatros, 2002.

White, Geoffrey M., „Emotional Remembering. The Pragmatics of National Memory” In: *Ethos*, Vol. 27, No. 4, Blackwell Publishing, 1999, pp. 505-529.

Wood, James A, „Captive Historians, Captivated Audience: the German Military History Program 1945-1961,, In: *The Journal of Military History*, Vol. 69, No. 1, Society for Military History, 2005, pp. 123-147.

V. Enciclopedii, dicționare:

Bishop, Chris (ed.), *The Encyclopedia of Weapons of World War Two*, New York, Barnes & Noble Books, 1998.

Boyne, Walter J. (ed.), *Air Warfare. An International Encyclopedia.*, Santa Barbara, ABC Clio Inc., 2002.

Crosby, Francis, *The World Encyclopedia of Fighters & Bombers*, London, Lorenz Books, 2007.
Britannica Concise Encyclopedia, Chicago, Encyclopedia Britannica Inc., 2006.

Keegan, John (ed.) *Who's Who in World War Two*, London, New York, Routledge, 2002.

McCauley, Martin, *Who's Who in Russia Since 1900*, London, New York, Routledge, 1997.

Miller, David, *The Illustrated Directory of Guns*, New York, Chartwell Books, 2011.

Pillat, Dinu, *Dicționar de termeni literari*, București, Editura Academiei R.S.R., 1976.

West, Nigel, *Historical Dictionary of British Intelligence*, Lanham, Maryland, Toronto, Oxford, The Scarecrow Press, Inc, 2005.

Idem, *Historical Dictionary of International Intelligence*, Lanham, Maryland, Toronto, Oxford, The Scarecrow Press, Inc, 2006.

VI. Surse electronice:

Tobias Jersak, *Representations of War in the East 1941-1945, The German Case* lucrare prezentată la 19th International Congress of Historical Sciences în august 2000, Oslo, Norvegia, consultat online pe site-ul conferinței : <http://www.oslo2000.uio.no/program/papers/s20/s20-jersak.pdf>

http://www.dailymotion.com/video/xz7hkr_world-war-ii-the-last-heroes-e1_shortfilms

<https://internationalfreedia.wordpress.com/2013/02/07/testamentul-lui-petru-cel-mare-tarul-rusiei/>

[Peace on the Western Front, Goodwill in No Man's Land — The Story of the World War I Christmas Truce](http://www.smithsonianmag.com/history/the-story-of-the-wwi-christmas-truce-11972213/?no-ist/) <http://www.smithsonianmag.com/history/the-story-of-the-wwi-christmas-truce-11972213/?no-ist/>

www.marxists.org/history/ussr/sounds/lyrics/sviashchennaia-vojna.htm

<http://www.dailymail.co.uk/news/article-3345753/The-voice-Hitler-known-recording-Nazi-leader-s-normal-speaking-voice-secretly-taped-Finnish-sound-engineer-1942-emerges.html>.

<https://www.youtube.com/watch?v=CIR9tcpKZec>

<https://archive.org/stream/lempiredestsars06beagoog#page/n9/mode/2up> - Bază de date electronică în cadrul căreia a fost consultat în forma scanată Anatole Leroy-Beaulieu, *L'empire de Tsars et les Russes, Tome I, Le Pays et les Habitants*, Paris, Imprimerie A. Lahure, 1883.

<http://www.pilotenbunker.de/Stuka/Rudel/rudel.htm>

http://acepilots.com/misc_hartmann.html

<http://www.panzerace.net/biography/career-timeline.html>

<http://szorzeny.greyfalcon.us/oskorzeny2.htm>

<http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/M/MilchErhard.htm>

<http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/R/RichthofenWFv.htm>